

सप्तविधानुत्तरपूजा Saptavidhanuttar Puja

बाबुराजा बज्राचार्य

लेखसार

लेख सङ्कलन

२०७८-०५-०७

समीक्षकबाट प्राप्त

२०७८-०५-१२

स्वीकृत

२०७८-०५-१५

बौद्ध धर्ममा, जहाँ जहाँ गयो त्यहाँ त्यहाँ कै संस्कृति र परम्परा मिसिएर स्थानअनुसारको स्वरूप पाउँदछौ । जस्तै: चाइनिज, जापानिज, श्रीलँडन, थाइ, ताइवानी, बर्मेली, भुटानी, कोरियन आदि बुद्धधर्म भनी नामाकरण र व्यवहारमा अभ्यासहरू भइ राख्दछ । स्थानीय संस्कृति तथा परम्परासहित भएकाले एक अर्कासँग भिन्नता ठाउँ विशेषका बौद्धमतमा पाइन्छ । नेपालमण्डलको नेवा: बुद्धधर्म बज्रयान परम्पराअनुसार अनुशरण गर्दै अविच्छिन्न रूपले चल्दै आएको परम्परा हो । यस परम्पराको मूल ध्येय भनेकै प्राणीको लागि हित हुने कार्यगरी पारमिता धर्महरू पुरा गर्दै आफूसँग भएको ज्ञेयावरण तथा क्लेशावरणहरूलाई कमश क्षय गर्दै अन्तमा बुद्धत्व प्राप्त गर्नु मानिन्छ । नेपालमण्डलका बौद्ध अनुयायहीरूले विभिन्न प्रकारबाट पूजा गर्ने विधिहरू धेरै छन् । तीमध्ये प्रख्याति सप्तविधानुत्तर पूजा पनि एक हो । नेवा: बुद्धधर्म सम्यकसम्बुद्धयान हो । सम्यकसम्बुद्धयानलाई नै बुद्धयान अथवा एकयान भनिन्छ । यसअन्तर्गत श्रावकयान, पारमितायान र मन्त्रयानको एकीकृत अभ्यास नेवा: बुद्धधर्ममा हाल त्यो सामाजिक साँस्कृतिक एवम् अनुष्ठानका रूपमा मात्र भइरहेको छ पहिले त्यो अभ्यास आध्यात्मिक वा मानसिक उन्नयनका रूपमा पनि गरिन्थ्यो । सामाजिक लोकव्यवहार र पूजाविधि एकयानको सामाजिक सास्कृतिक पक्ष हो भन्न सकिन्छ । यस बज्रयानी बौद्धधर्ममा “सर्वप्रकारजगत हिताय” भन्ने मूल भावना साथ संस्कृति, परम्परा र चाडपर्वका अवसरमा विभिन्न थरीथरीका पूजा क्रियाविधि विधानहरू गर्दै आइरहेको पाइन्छ । यी पूजाक्रियाहरू उपाय कौशल्यको रूपमा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष विभिन्न पूजाको रूपमा बज्रयानी बौद्ध अभ्यासलाई अङ्गालेको हुन्छ । यसरी वर्षैपिच्छे चाडपर्वको बेला संस्कृतिकै रूपमा गर्दै आएका पूजाहरूमध्ये “सप्तविधानुत्तर” अर्थात् सत्त्वपूजा पनि एक हो । यसमा सप्त भनेको सात र विधान भनेको विधिविधान पूजा गर्ने प्रक्रिया र अनुत्तर भन्नाले बौद्ध बज्रयानी अभ्यासमा चारतन्त्र बमोजिम क्रियातन्त्र, चर्यातन्त्र, योगतन्त्र र अनुत्तर योगतन्त्र भन्ने बुझिन्छ । श्रुतमयीप्रज्ञा सुनेर, चिन्तनमयी प्रज्ञा चिन्तन मन् गरेर र भावनामयी प्रज्ञा भावना मनोभावनाद्वारा अनुभव गरेर लाभ गर्ने प्रज्ञा ज्ञान हो । जीवनमा कि पढेर बुझिन्छ कि परेर बुझिन्छ भने सरी भुक्तभोगी भएर प्रज्ञा ज्ञान लाभ गर्ने पद्धति भन्न सकिन्छ । यस कारण यो सप्तविधानुत्तर पूजालाई नेपालमण्डलमा वाह्य अनुत्तरयोगको लाभ गर्ने एक

प्रकारको उच्चतम श्रद्धा र अभ्यास आस्था युक्त पूजा क्रियाको रूपमा लिने गरिन्छ । दुई थरी अनुत्तरयोगमा पनि एक बज्रयानी अनुत्तरयोग अभ्यास गुह्य रूपमा समाधि, दिक्षा लगायत गोप्य अभ्यन्तरमा गर्ने अभ्यास तथा अर्को यो बोधिसत्त्वचर्या रूपी बाह्य अनुत्तरयोग अभ्यास मान्न सकिन्छ । बाह्य अनुत्तरयोग अभ्यासको रूपमा १. बन्दना २. पूजना ३. देशना ४. अनुमोदना ५. अध्येषणा ६. याचना ७. परिणामना पर्दछ । बौद्ध बज्रयानी अभ्यासमा केवल मानवलाई मात्रै कल्याण गर्ने उद्देश्य नराखिकन महान विचार वृहत सौच स्वरूप सम्पूर्ण प्राणीलाई नै उद्धार होस् भन्ने भावनाले पूजाक्रियाको सम्पन्न गरिन्छ । यहाँ पनि सत्त्व अर्थात् प्राणी सम्पूर्ण सजीवको उद्धार हुने पूजा स्वरूप सत्त्वपूजा भन्ने गरिएको हो । बौद्ध साहित्यको तेस्रो-चौथो शताब्दीमा पञ्चबुद्धको अवधारणाको प्रारम्भ भएको भन्ने हो । पञ्चबुद्धहरूको ज्ञानको माध्यमबाट समस्त तन्त्रहरूको विभाजित गरिएको छ । यसमा समताज्ञान, सुविशुद्ध धर्मधातुज्ञान, आदर्शज्ञान, प्रत्यवेक्षणा ज्ञान र कृत्यानुष्ठान ज्ञान पर्दछन् पञ्च बुद्धलाई तिनको प्रतिक मानिन्छ ।

Abstract:

Buddhism, wherever it goes, there is a mixture of culture and tradition and is recognized as the religion of that place. For example: Chinese, Japanese, Sri Lankan, Taiwanese, Thai, Burmese, Bhutanese, Korean, etc., are named and practiced as religions. These are different from each other because they include local customs and traditions. Newa: Bajrayana Buddhism of Nepalmandal is a tradition that is continuously going on according to Bajrayana tradition. Generally speaking, it is Buddhism of Nepalmandal. By doing this, he gradually erodes his Gyayavarana and Kleshavaran, and finally attains enlightenment. There are many different ways of worshiping by the Buddhist followers of Nepalmandal. One of the famous practices of Nepalmandal is Saptavidhanuttar Puja. Newa: Buddhism is Samyak Sambuddhayana. In which there is a combined practice of Shrivakayana, Paramitayana and Mantrayana. In Newa Buddhism, it is currently being done only as a social cultural and ritual, but earlier it was also done as a spiritual or mental improvement. Social behavior and worship can be said to be the social cultural aspect of Ekayana. In this Bajrayani Buddhism with the basic feeling of benefiting the world in every way, different types of worship rituals are being performed on the occasion of various cultures, traditions and festivals. These worship practices are embraced as a means of direct and indirect various forms of worship. Thus, Saptavidhanuttar or Sattwapuja is one of the worships that have been performed as a culture during Chanda Parva year after year. Kriyatantra, Charyatantra, Yogatantra and Anuttar Yogatantra are understood. It means the knowledge gained by listening to the auditory knowledge, the contemplative knowledge by meditating, and the emotional knowledge by experiencing the emotions. In life, whether you understand it by reading it or by reading it, it can be said that it is a method of gaining knowledge through suffering. For this reason, this Saptavidhanuttar Puja is considered as a type of highest devotion and practice faith-based

worship that benefits from the external Anuttar Yog in Nepal Mandal. Even in two types of Anuttarayog, one Bajrayani Anuttarayog practice can be considered as an inward practice of samadhi, dekha, etc., and another is an external Anuttarayog practice in the form of Vodhisattwacharya. In Buddhist Bajrayani practice, the worship is done with the feeling that the great idea should be enlightened to all beings in the form of great truth, without aiming to benefit only human beings. Here too, sattwa, i. e. animals, all living beings are worshiped in the form of worship called sattwapuja. It is mentioned in the Pallavana Paravartitantra book that the concept of the five Buddhas began in the third quarter of the century of Buddhist literature. In this, all the tantras are divided through the knowledge of the five Buddhas. It includes Samatajnana, Suvisuddhadharmadhatujnana, Adarshjnana, Pratyaveksanajnana, and Krityanusthan jnana.

शब्द कुब्जिका: सप्तविधानुत्तर, त्रिस्कन्ध भावना, बोधिसत्वचर्या, चतुरपाद वलि, महामकुट

सप्तविधानुत्तर पूजाको उत्पत्ति तथा यसको प्रचार:

महायानी नवग्रन्थ सूत्रमध्ये एक “गण्डव्युहसूत्र” बौद्ध ग्रन्थमा उल्लेख भएअनुसार सप्तविधानुत्तर पूजा भद्रचरी प्रणिधानबाट प्रादूर्भाव भएको भनी उल्लेख गरिएको छ । यो “गन्धव्युहसूत्र” बौद्धग्रन्थ “अवतंशकसूत्र” को एक अंश हो । यस “गण्डव्युहसूत्र” को ५६ औं अध्यायमा भद्रचरी प्रणिधान धारणीको बारेमा उल्लेख गरिएको छ । यस भद्रचरी प्रणिधान धारणीमा पनि १२औं श्लोकमा यस सप्तविधानुत्तर पूजाबारे उल्लेख गरिएको छ । “बन्दन पूजन देशनताय अनुमोदनध्येषण याचनताय यच्चसुभूमयि संचितुकिञ्चितलल बोधयि नामपनि अहुसर्वम् ।” (तुलाधर, वि.सं. २०५८)भन्ने श्लोक छ । यस धारणीमा समन्तभद्र बोधिसत्वले त्रिसाहस्र महासाहस्र लोकधातुमा अभिलाष्य अनभिलाष्य अनगिन्ति संख्यामा बुद्ध क्षेत्रमा परमाणु रज समान कल्पौकल्प फैलिराख्नु भएका बुद्ध तथागत बोधिसत्वहरूलाई यी भद्रचरी गाथाद्वारा प्रणिधान गर्नु भएको हो ।

ई.सं. ९८० समयमा जन्मनु भएको दीपङ्कर श्रीज्ञान विक्रमशील महाविहारको महापण्डित हुन् । उनलाई तिब्बतको राजाले बौद्ध धर्मको बारेमा ज्ञान शिक्षा प्रदान गर्नको लागि तिब्बत आउन अनुरोध गरेको थिए । उहाँको निमन्त्रणा स्वीकार गरेर दीपङ्कर श्रीज्ञान नेपाल हुँदै तिब्बतमा जानुभयो । तिब्बतमा बौद्धधर्म प्रचारक अतिशा दीपङ्करको नामले प्रख्यात भए । उनले तिब्बतकै अर्चिंत्य महाविहारमा बसेर सप्तविधानुत्तर पूजाविधिसमेत लेखेर तिब्बतमा प्रचार गरे ।

सप्तविधानुत्तरले सात विधिविधानहरू जुन अनुत्तरयोग समावेश गरी गरिने पूजा भन्ने अर्थ दिन्छ । यसअन्तर्गत बन्दना, पूजना, देशना, अनुमोदना, अध्येषणा, याचना र परिणामना पर्दछन् । यो अनुत्तरयोग लाभ दुई किसिमबाट गर्न सकिन्छ । एक गुह्य रूपामा दीक्षा, अभिषेक, योग, समाधि, पुरश्चरण बसेर लगायत गुह्य अभ्यासबाट र बाह्य रूपामा यो पूजामा पनि सप्त विधिविधानको अभ्यास गरेर अनुत्तरयोगको अभ्यास गर्न सकिन्छ । यो बाह्य अनुत्तर अभ्यासको पूजा भयो । मानिसले स्रोतमयी, चिन्तनमयी र भावनमयी गरी ३ प्रकारले प्रज्ञाज्ञान लाभ गर्न सक्दछन् । यो सप्तविधानुत्तर पूजामा बौद्ध धर्मको मौलिक मानसिक पूजा हस्तमुद्रा, त्रिस्कन्ध भावना जस्ता विशेषताहरूले भरिपूर्ण भएको एक मात्र पूजाक्रिया हो । यस पूजाको बारेमा

सर्वप्रथम मैत्री बोधिसत्व र समन्तभद्र बोधिसत्वले हिमालयको समुन कच्छप पर्वतमा पूजाहरूमध्ये उत्तम पूजा सप्तविधानुत्तर पूजाका बारे सुधन श्रेष्ठी दारकलाई देशना गर्नु भएको थियो । सुधनश्रेष्ठी दारकले नै सर्वप्रथम सप्तविधानुत्तर पूजा आफ्नो गुरुलाई गरेको भयो (बज्राचार्य, ने.सं.१११०) । तीमध्ये सप्तविधानुत्तर पूजामा यसरी सुपिण्डपात्र, दीप, (तिँचा)कचौरा र तोर्मापा पुष्प, धूप, दीप, गन्ध र रसआदि गरी पञ्चतारा देवताको नाम पाठगरी पूजा गर्दछ । १)वन्दना नमस्कार एवम् आह्वान गर्ने । २)पूजना पूजा अर्चना शारीरिक तथा मानसिक पूजा गर्ने । ३)पापदेशना र आफूले जानी नजानी गरिएका भूलचुक क्षमा याचना गर्न चाहन्छु भनि प्रायश्चित्त गर्ने, माफी मागेर गर्ने तथा आफूले गरेको अकुशलकर्मलाई स्मरण गर्दै अब फेरि यस्ता अकुशलकर्म म गर्दिन भनी प्रायश्चित्त गर्ने । ४)पुण्यानुमोदना सबै जनहित हुने कार्य, कल्याण हुने कार्य गर्ने अनुमोदना असल कामना गरी अग्रसर भइ राख्छु भन्ने हो । हामीले गर्दै आइराखेका कार्यबाट जगत कल्याण होस् भनी कामना गर्ने । ५)अध्येषणा कुशल कर्म कार्य असल गतिविधि गरेको देखेर हामी स्वतपूर्त रूपमा हर्षित खुशी भएर प्राणीहरूको उद्धार होस् भनेर करुणा, दया प्रकृत गर्ने हो । बुद्ध बोधिसत्वहरू मेरो यजमान लगायत सम्पूर्ण सत्व प्राणीलाई दया, माया, करुणा राखिकन सत्धर्मको कार्य गराउनु होस् भनी अध्येषणा असल कर्मप्रति हर्षित हुने काम हो । ६) याचना यजमान लगायत सम्पूर्ण प्राणीहरू कसैलाई पनि दुःख कष्ट नहोस्, रोग व्याधिबाट रक्षा होस्, अकाल मृत्युबाट विमुख होस्, सुख होस् भनि कामना गर्ने हो । स्वयम गुरुजु यजमानको साथसाथै सत्वप्राणी सबैलाई दुःख, रोग व्याधिबाट सुरक्षित होउनु, सुख होउनु, उन्नति प्रगति होस् भनी याचना वा कामना गर्ने जगत हितको कार्यमा अग्रसर हुने उमङ्ग पैदा होस् भन्ने भावना गर्दछ । ७)परिणामना सत्कर्म अनि सद्धर्मद्वारा प्राप्त भएको पुण्य सञ्चय गर्ने कार्यमा यजमानको साथसाथमा सदा सर्वदा लागि रहन सकून भनी पुण्य हित र कल्याणको परिणामना पनि गर्ने गर्दछ । यस सद्धर्म कर्मद्वारा प्राप्त भएको पुण्य सञ्चय संसारका सम्पूर्ण प्राणीहरूको उद्धार होस् । पछिपछि पनि यस्तो कुशलकर्ममा जागर आओस् र पुण्य सञ्चय गर्ने सकुन् भनेर पुण्यपरिणामना पुण्य हित एवम् कल्याणको कामना गर्ने गर्दछ ।

समस्याको कथन: नेपालमण्डलमा सबैभन्दा प्रचलित बज्रयानी पूजाक्रियाहरूमा सप्तविधानुत्तर पूजा प्रथम भए तापनि बौद्धदर्शनअनुसार यसको महत्त्व तथा दार्शनिक पक्षको बारेमा जनमानसमा जानकारी नभएको देखिएको छ । हरेक वर्ष चाहे चैतदशैं होस् चाहे गुँलापर्वमा होस्, सप्तविधानुत्तर पूजाको आयोजना एवम् पूजामा बौद्धमार्गीहरूको सहभागिता औपचारिकतामा मात्र सिमित रहेको स्थिति हुन गयो । विभिन्न पुरोहित एवम् श्रद्धालु, अनुयायी समक्ष सप्तविधानुत्तर पूजाको अर्थ तथा महत्त्वको बारेमा स्पष्ट र चित्त बुझ्दो जवाफ नपाएकोले यस सप्तविधानुत्तर पूजाको विषयमा अनुसन्धान गरीकन लेख तयार पारिएको हो । समाजमा सप्तविधानुत्तर पूजाको बारेमा यथष्ट जानकारी हासिल गर्न सजिलो होस् भन्ने उद्देश्यले यो लेखको तयार गरिएको छ । यस सप्तविधानुत्तर पूजाको विषयमा अझ थप अनुसन्धान गर्नेलाई पनि यस लेख सहायक सिद्ध होस् भन्ने अभिप्राय रहेको छ ।

अनुसन्धानको विधि

यो कार्यपत्रको निर्माण ऐतिहासिक व्याख्यात्मक शैलीको छ । यसमा सप्तविधानुत्तर पूजाको इतिहास तथा यस पूजाका विश्लेषण र पूजामा उपयोग हुने विषयवस्तुहरूको विवरणसमेत उल्लेख गरिएको छ ।

उद्देश्यहरू:

अचेल बौद्ध अनुयायहीरू पनि पूराना पौराणिक परम्परा संस्कृतिप्रति बेवास्ता गर्दै लगेकोले ती परम्परा संस्कृतिको महत्त्व दर्शाउने तथा यसका भित्री दर्शनलाई समाजमा जानकारी गराउने ।

यस पूजाक्रियामा प्रयोग भएका विभिन्न विषयवस्तुको बौद्धदर्शन बमोजिम भावनात्मक प्रतीकका बारेमा जानकारी उपलब्ध गराउने ।

नेपालमण्डलका बौद्ध परम्परा संस्कृतिको बाह्य अन्य धर्महरूको प्रभावबाट संरक्षण तथा बौद्धअनुयायी समक्ष सप्तविधानुत्तर पूजाप्रति आस्था तथा श्रद्धा उत्पन्न गराउने र निरन्तरता दिलाउने प्रयास गर्ने ।

सांस्कृतिक परम्पराहरूमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष बौद्धधर्म अभ्यासहरूको समावेश भएको बारे उजागर पारिदिने ।

वर्तमान अवस्थामा यसको अभि देश विदेशमासमेत प्रचारप्रसार गरी बौद्ध बज्रयानी पूजाहरूलाई प्रोत्साहन दिने ।

यस अनुसन्धानपत्रको मूल स्रोतको रूपमा विभिन्न ग्रन्थको अध्ययन एवम् पूजा स्थलमा अवलोकन तथा स्वयं पनि पूजामा सरिक भएको अनुभवका आधारमा सूचना तथा जानकारी सङ्कलन गरिएको छ । यसका साथै सहायक स्रोतको रूपमा लेख तथा पत्रपत्रिका, पुस्तकहरूबाट जानकारीहरू सङ्कलन गरिएको छ र अन्य बज्रयानी पुरोहितहरूसंग अनौपचारिक भेटवार्ता गरी जानकारी तथा सूचनाहरू सङ्कलन गरिएको छ ।

त्रिस्कन्ध भावना:

यी सातवटा विधानमध्ये तीनवटा सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण विधिविधान १) पापदेशना २) पुण्यानुमोदना र ३) पुण्यपरिणामना हुन् । हरेक सिद्धित्व लाभ गर्ने सिद्धा तथा योगीले बज्रयानी अभ्यासमा यी तीन विधि विधानलाई पनि अभ्यास गर्नु अनिवार्य छ । यसलाई बौद्ध त्रिविधान भावना अभ्यास अथवा त्रिस्कन्ध भावना अभ्यास पनि भन्ने गर्दछ (बज्राचार्य, ने.सं. ११४१) । यी तीन पापदेशना, पुण्यानुमोदना तथा पुण्यपरिणामना पालना गर्न सकेको खण्डमा हामी जो कोहिको पनि चित्तमा भएको राग, द्वेष, मोह तथा ईर्ष्याआदि क्लेशावरण नाश भएर जानेछ । यसको फलस्वरूप हामीमा कृतज्ञ, कुशलकर्मी, जगत कल्याणी कार्य गर्ने गुणग्राही, निर्मल चित्त, मृदु तथा विवेकशील भएर आउँछ । यसैले बौद्ध अनुयायहीरूको लागी महत्त्वपूर्ण विशेषता भनेको दिनमा तीन पल्ट र रातमा तीन पल्ट यो त्रिस्कन्ध भावना अभ्यास गर्ने हो ।

पापदेशना:

बौद्ध धर्मको विशिष्ट यी त्रिविधानमध्ये पापदेशना भावना विधिलाई अन्य धर्महरू जस्तै ईशाइ धर्म, इस्लाम धर्म, साइराम धर्म, ब्रम्हकुमारी योग धर्मआदिमा समेत धर्मका अनुयायहीरूले पनि उपयोग गर्दै आएको छ । बौद्ध धर्मका विधि विधानहरू मानवीय कल्याणकारी हुने भएकाले यसलाई महत्त्व दिइकन अन्य अरु धर्ममान्नेले पनि आआफ्नो धर्ममा अभ्यास गरेको देखिन्छ । बौद्ध धर्ममा दश अकुशलकर्म अथवा दश पापकर्म भन्नाले मानिसको शरीरले गर्ने तीनवटा, वचनले गर्ने चारवटा र मनले गर्ने तीनवटा जम्मा दशवटा कर्म बुझिन्छ । शरीरले गर्ने अकुशलकर्ममा पहिलो प्राणातिपात हत्या गर्ने, दोस्रो अदत्तादान चोरी गर्ने र तेस्रो कामेषु मिथ्याचार अर्काको

श्रीमान् वा श्रीमतीसित हरण गर्ने पर्दछन् । वचनले गर्ने पहिलो मृषावाद भुटो बोल्ने, दोस्रो पैशुन्य चुकरी गर्नु, पारुष्य विना कारण अरुलाई गाली बेइज्जति गर्ने र तेस्रोमा सभिन्न प्रलाप व्यर्थका कुराकानीमा समय विताउने हो । यस्तै मनले गर्ने अकुशल कर्महरूमा पहिलो अविद्या अर्काको वस्तुमा लोभ गर्ने, दोस्रोमा व्यापाद अर्काको कुभलो चिताउन तथा अर्कालाई विगाने मनसाय राख्ने र तेस्रोमा मिथ्यादृष्टि पाप धर्मको फल छैन भनी विचार गर्ने हो । यसरी आफूले गरेको अकुशल कर्मलाई स्मरण गर्दै अब फेरि यस्ता अकुशलकर्म म गर्दिन भनी प्रायश्चित्त गर्नु नै पापदेशना हो । यसरी आफूद्वारा गरेको अकुशल कर्मलाई स्मरण गर्ने बानी भएपछि त्यस्ता व्यक्तिले दश अकुशलकर्मलाई क्रमैसित न्यूनिकरण गर्दै आफ्नो चित्तलाई कुशलकर्मतर्फको अभ्यासमा अग्रसर एवम् वृद्धि हुँदै जानेछ । बौद्धधर्ममा कुनै स्टुप, चैत्य, देवदेवीको, लोकेश्वर, बुद्ध बोधिसत्वको प्रतीमा सामु पापदेशना गर्ने गर्दछन् ।

पुण्यानुमोदना:

यस्तै दोस्रोमा पुण्यानुमोदना गर्नाले प्राणीलाई कल्याण हुने कार्य गर्नेलाई तारिफ गर्नु, असल कार्य प्रति हौसला दिने भावना, हर्षित हुने गर्नाले ती गर्ने व्यक्तिमा भविष्यमा पुनःकुशलकर्म कल्याणकारी कार्य गतिविधि गर्न उत्साह पैदा गराउँछ । हामीमा पनि यो पुण्यानुमोदनाको भावनाले सद्धर्ममा वृद्धि, कुशलकर्ममा जाँगर, जगत् हितको कार्यमा अग्रसर हुने उमङ्ग पैदा गराउँछ । यसको ठीक उल्टो अकुशलकर्मले कार्यमा सुस्तता तथा त्यागीपनामा कमि, क्षमावानमा कमि, दयावान भावनामा कमि गराउँछ । हामीले पुण्यानुमोदना गर्नाले भुटो बोल्ने, बेकारमा अर्काको कुरा काट्ने, काम नलाग्ने समय बर्बात हुने कुराकानीआदि जस्ता पापकर्मबाट टाढिँदै जानेछ । यसमा अभ् गहन रूपमा भन्नुपर्दा आफ्ना जन्मदाता मातापिताको गुणानुस्मरण अनुमोदना गर्नु हरेक मानवको परम कर्तव्य तथा पुण्यकर्म हो । आफूलाई दुःखमा साथ दिने हितैसि, शिक्षा दिने गुरु लगायत अन्य सहयोगी लगायत जीवनको हर दुःखमय अवस्थामा साथदिने दाजुभाइ दिदी बहिनीआदि सबै परिवारका सदस्य सबैको गुणानुस्मरण गरी पुण्यानुमोदना गर्नु पुण्यको बोट रोप्नु सरह हुन्छ ।

पुण्यपरिणामना:

यो पुण्यपरिणामनाको पर्यायवाची शब्द बोधिचित्तोत्पाद हो । यसमा प्राणीको हित गर्दै जाँदा आफ्नो पनि कुशलकर्म पुण्य वृद्धि भएर आउँछ । यसरी सत्वप्राणीलाई उद्धार हुने, कल्याण हुने कर्म गर्नाले आफू बुद्धत्व लाभ होस् भनी अर्थपूर्ण प्रणिधान भयो । आफूले गरेको पुण्य कार्यबाट परिणाम स्वरूप बुद्धत्व लाभ गर्न सकन भनी प्रार्थना गर्ने गर्दछ । विगतका योगी सिद्धाहरूले पनि यी त्रिस्कन्ध भावना अभ्यास गर्दै सिद्धित्व लाभ गर्नु भएकोले उहाँहरूले विभिन्न ग्रन्थहरूमा यस विषयलाई धेरै जोड दिएर उल्लेख गरिएको छ ।

यस पूजामा बुद्ध बोधिसत्वहरूको गुणानुसरण गरेर हामीले पनि बुद्धत्व मार्गमा अभ्यासरत गर्दै जानसक्नु भन्ने भावनाले अष्ट बोधिसत्वहरूको प्रतीक अष्टमङ्गल चिन्ह र पूर्ण कलशको स्थापना गरी पूजा गर्ने गर्दछ । यो पूजा मद्य मांस नखाने देवदेवीहरू, देवताहरू बुद्ध, बोधिसत्व, लोकेश्वर तथा चैत्य सम्मुख पूजा गर्ने हो । यो सात प्रकारको मानसिक पूजालाई समावेश गरिएको सप्तविधानुत्तर पूजा भन्नुको साथै यसको पर्यायवाची मानसिकपूजा एवम् सत्वपूजा पनि भन्ने गरिन्छ । यसमा विभिन्न देवीदेवताको मनन गरेर यी सप्त विधिविधानलाई स्मरण गरेर मनमनै सम्भेरेर ध्यान, स्तोत्र, धारणी, मन्त्रआदिको पाठको माध्यमद्वारा पूजा गर्ने भएकोले मानसिक पूजा भनिएको हो । यस पूजामा गुरुद्वारा हस्तमुद्राको साथमा अभिनयपूर्वक मानसिक

पूजा गर्ने गर्दछन् । यो विधि बौद्ध बज्रयानीमा मात्रै हुने भएकोले नेपालमण्डलको बौद्धधर्मको एक महत्त्वपूर्ण मौलिक विशेषता मान्न सक्दछौं । यस पूजाको भावनात्मक साथसाथै गुह्य दर्शनसमेत केलाउँदा बौद्धधर्मको सम्पूर्ण सिद्धान्त, दर्शनले भरिपूर्ण मान्न सकिन्छ । यसमा पञ्चबुद्धको पञ्चज्ञानको कुरा र संसारको भवचक्रमा पञ्चतत्त्वद्वारा निर्माण भएको कुनै पनि विषयवस्तुको उत्पन्नक्रम (कुनै पनि वस्तुको उत्पत्ति वा निर्माण भई स्वरूपको विकास भएर आएको जस्तै: एउटा सानो वोटको विरुवा पञ्चतत्त्वका सहयोगमा केही वर्षमा रुखको रूपमा देख्न पाउँदछौं । त्यही रुख पनि काटेर मेच टेबल बनाउँछौं । यो उत्पन्नक्रम हो ।) र सम्पन्नक्रम(हाम्रो वरपर भएका विभिन्न सरसामग्रीहरूको हामीले प्रयोग एवम् उपभोग गरेर विग्रेर जाने नष्ट भएर जानुका साथै त्यही पञ्चतत्त्वमा विलय भएर जानेलाई सम्पन्नक्रम भन्ने)समेतको भावनालाई समेत प्रस्तुत गर्ने गर्दछ । यस सत्वपूजाको पूजाक्रियाको क्रममा पूजा हुनु पूर्व विभिन्न सरसामग्री जस्तै गुलुपा, देवा, तिचा तोर्मा, अष्टमङ्गल, लगायतको सम्बन्धित विधिविधान बमोजिम मिलाएर आआफ्नो स्थानमा स्थापना गर्ने गर्दछन् । स्वही स्थापना गरिएका सम्पूर्ण सरसामग्रीहरू पूजा सम्पन्न भएपछि सबै सोरसार गरेर सबै क्षेत्रपालमा सेलाउने गर्दछ भने यो सम्पन्नक्रम भयो । यसको अर्थ यस संसारमा उत्पन्न भएका सम्पूर्ण विषयवस्तुहरूको स्थायी छैन । एक दिन अवस्य नाश भएर जानेछ भन्ने दर्शन लुकेको भयो । यसका साथै प्रतीत्य समुत्पादको ज्ञान एवम् म् हेतुप्रत्ययको ज्ञानसमेत पुरोहित गुरुज्यूले आफ्ना शिष्यहरूलाई दिने गर्दछन् ।

संघमण्डलको स्थापना र यसको विश्लेषण:

यस अष्टमङ्गललाई सङ्घमण्डल पनि भनिन्छ । अष्ट बोधिसत्वहरूको अष्टमङ्गलमा विभिन्न १. मैत्रीय २. गगनगंज ३. समन्तभद्र ४. बज्रपाणी ५. मञ्जुघोष ६. सर्वनीवरण विस्कृभ ७. क्षितिगर्भ ८. खगर्भ बोधिसत्वलाई संस्मरण स्वरूप स्थापना गर्दछ (थाकुरसेन, वि.सं. २०१७) । यसमा ती बोधिसत्वहरूको प्रतीक श्रीबच्छ र बेल, कमल र दूवो, ध्वजा, कलश, चम्मर, छत्र, माछा, शङ्ख गरी क्रमशः यस सप्तविधानुत्तर पूजा एक प्रहरमा गर्दछन् । यस संघमण्डलमा आर्यावलोकितेश्वरको प्रतीक कलश स्थापना गरिएको हुन्छ । यस आर्यावलोकितेश्वरको प्रतीक पूर्ण कलशलाई आठ बोधिसत्वहरूले घेरिएको अवस्थामा मण्डलाकार आठ पुष्पदलको रूपमा स्थापना गर्दछन् । यसमा आर्यमैत्रीय पूर्वमा, आर्यगगनगंज दक्षिणमा, आर्यसमन्तभद्र पश्चिममा, आर्य बज्रपाणी उत्तरमा, आर्य मञ्जुघोष आग्नेयमा, आर्य सर्वनीवरणविस्कृम्भ नैऋत्यकोणमा, आर्यक्षितिगर्भ बायव्य कोणमा र आर्य खगर्भ बोधिसत्व ईशानकोणमा अवस्थित गरिन्छ ।

क) श्रीबच्छ प्रतीक र बेलफल:यो बज्रसत्व गुरुको मङ्गल हो । सम्पूर्ण प्राणीहरूको हृदयमा भएको जति मङ्गल छ । सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई आफन्त मान्ने उत्तम धर्मरूपी कुलको प्रमुख हुनुभएको सम्पूर्ण दोषरहित महासुखमा आसिन हुनु भएको बज्रसत्वको मङ्गल नै शिष्यको लागि परमाभिषेक होस् । मैत्रीय बोधिसत्व भावना गरी सर्वसत्वको हृदयमा बौद्ध कुलधर्मको आस्था सदा रहिरहोस् र दोष रहित भइकन महासुखको अवस्थामा समेत पुग्न सक्नेहोस् भनी कामना गरेर मैत्रियक बोधिसत्वको अभिषेक लिने गर्दछ ।

ख) कमलको फूल प्रतीक र दूवो:तथागत बुद्धको मङ्गल हो । सत्वप्राणीलाई हित गर्नुहुन, दोष रहित विशुद्ध सप्त बोध्यंग धारणा गर्नु भएको प्रभायुक्त बुद्धको मङ्गल परमाभिषेक प्राप्तहोस् । यस मङ्गल कार्यको प्रभावले सर्वसत्वको बुद्ध हुन दोषहरू निवारण हुनुका साथै विशेष प्रज्ञा ज्ञान लाभ गर्ने रुचि र मार्ग लाभ होस् भनी गगनगंज बोधिसत्वको दोस्रो अभिषेक लिने गर्दछ ।

ग) रातो सिन्दूर तथा ध्वज भण्डा: यसमा सूर, असूर तथा मनुष्यहरूले पूजा गरिराखेको, लोकतर ज्ञान बताइराखेको तीनै लोकलाई हितगर्ने नैरात्म्य ज्ञानयुक्त मङ्गल अभिषेक लाभ होस् । लोकहित गर्ने व्यक्ति भएर सर्वदा पूज्य होस् भन्ने अभिषेक हो । तेस्रो समन्त भद्र बोधिसत्वको अभिषेक भयो ।

घ) कलशको चिन्ह र दही: सत्वबज्री, धर्मबज्री, रत्नबज्री, कर्मबज्री आदि मुद्रा सहित विपश्यनामा लीन भइ भव संसारको दुःखलाई नाश गर्नु हुने बैरोचन बुद्धको मङ्गलले सबैलाई शान्तिहोस् भन्ने यो बज्रपाणी बोधिसत्व अभिषेक हो ।

ङ) चामर र सर्षप अर्थात् सस्युः बज्रपाणी बज्रयक्ष, बज्रयक्ष लगायत विभिन्न बोधिसत्वहरू सहित अमोघसिद्धि उहाँहरूको परहित गर्ने सिद्धि मङ्गल सबैलाई प्राप्त होस् । अमोघसिद्धिको जस्तो सिद्धि पूर्ण बज्रपाणीले रक्षा गरोस् र परमार्थ ज्ञान सिद्धिसमेत अन्तमा लाभ हुने कार्य गर्न सकोस् ।

च) माछाको प्रतीक र गौलौचन : सत्केतु, शुभासित, जिनप्रभआदि मणि धारण गरिराख्नु भएका श्री रत्नसम्भव बुद्धले जुन मङ्गल धारण गरिराखेको छ, ती सबैलाई धर्माभिषेकको रूपमा पाओस् भन्ने सर्वनीवरण विस्कम्भको अभिषेक हो ।

छ) छत्र र शंख, पद्म कमलको फूल: पद्मपाणी, चक्रायुध, बज्रतीक्ष्ण, प्रवरभावसहितको लोकेश्वरहरू महासुख स्वरूप हुनुभएको अमिताभ बुद्धको मङ्गल परमाभिषेक प्राप्त होस् । क्षितिगर्भ कमल जसरी हिलोबाट उम्रिएर सुन्दरता प्रदान गर्दछ । ठीक त्यसैगरी हामीले पनि दुःखको भव सागरबाट लोकेश्वरको सुख हुने कुलमा जन्म लिन पाओस् ।

ज) शंख दर्पण ऐना: बज्रलाश्या, बज्रमाला बज्रगीत, बज्रपुष्प, बज्रनृत्य, बज्रधुप, बज्रदीप, बज्रगन्धआदि विभिन्न विधिद्वारा पूजा गरेको प्रभावले असाधारण विशुद्ध मङ्गल लाभ होस् । खगर्भ बोधिसत्व बाजा बजाएर संगीत गाएर नृत्य गरी पुष्प, धुप, दीप, गन्ध र रससहित चढाएर पूजा गरेको प्रभावले खगर्भ बोधिसत्वको कुलमा जन्म लिन पाओस् भनी अभिषेक दिने गर्दछ ।

यस पूजामा प्रमुख प्रसादको रूपामा स्थापना गरिएको पूजा गरेको वीज कलशको जल हो । जुन लोकेश्वर, बुद्ध, बोधिसत्वको रूपमा स्थापना गरेको हुन्छ । यसैको त्रिप्रहरको रूपमा अर्थात् ३ पल्ट पूजा गरिनेलाई तारापूजाको नामले प्रचलित छ । यो सप्तविधानुत्तर पूजा र तारा पूजा दुवै समान नै हुन आउँछ । यसमा विहान, दिउँसो र बेलुकीको प्रमाण भावना गरेर पूजा आराधना गरिने भयो । यस सप्तविधानुत्तर पूजा २१ वटा, १०८ वटा, ३६० वटा र १००० वटा गरेर तोर्मा दियो, तिंचा कचौरा, (गुलुपा) सुपिण्डपात्र स्थापना गरेर विभिन्न प्रकारको पूजा गर्ने प्रचलन छ । यो हजारवटा तोर्मा राखी पूजा गर्दा त्वाँछा सत्वपूजा भन्ने गर्दछ । यस्तो पूजामा सहश्राहुती यज्ञ पनि गर्नुपर्दछ । यो सप्तविधानुत्तर पूजाको अन्त्यतिर होम (यज्ञ) कार्य गरेर पूजा गर्ने विधि पनि नेपालमण्डलमा प्रचलनमा चलिराखेको छ ।

यज्ञको स्थापना गर्दा अष्टदिकपालहरूको प्रतीक स्वरूप चिन्हहरू यज्ञका अष्टकोणमा रजचूर्णले लेखि वीचमा बज्रको चित्र पनि कोरिन्छ । यसमा सूर्यको प्रतीक सुकुन्दा, चन्द्रमाका प्रतीक सगुन धौपति र नागकलश जलको प्रतीक तथा पृथ्वीको प्रतीक वीजकलश यसमा स्वयम्भू चैत्यका आसनको प्रतीक बेली फूलको हाँड्गा कलशमा राख्ने गर्दछ । यी बातावरण पर्यावरणसमेतको स्वच्छताको भावना गरेर यज्ञमा चरु जलाउने विभिन्न

देवीदेवताहरूलाई चरु चढाउने गर्दछन् । यस पूजाको लागि पुरोहितहरू १, ३, ५, ७, ९, १३, २१ र १०८ जनासम्म पनि सहभागी गरी सप्तविधानुत्तर पूजा गर्ने चलन छ । यीमध्येमा एक मूलाचार्य, एक कर्माचार्य र एक उपाध्याय पुरोहित पनि समावेश हुन्छन् । यस पूजा गर्ने बेला लोकेश्वर समाधि पूजा गर्ने गर्दछन् । तारापूजा गर्ने बेलामा चाहि तारासमाधि पूजा नै गर्ने प्रचलन छ । यस पूजाको सिलसिलामा विभिन्न बौद्ध धारणी स्तोत्रहरू जस्तै: तारास्तोत्र, अपरिमिता धारणी, भद्रचरी प्रणिधानका बौद्ध स्तोत्र, लोकेश्वरको मन्त्र जप गर्नुका साथै लोकेश्वरहरूको धारणी पाठ गर्दछन् । यसैगरी तारापूजा गर्ने बेला त्रिप्रहर पूजाको क्रममा विश्राम बेला प्रथम पटक चिया रोटी खाने, द्वितीय प्रहर फलफूल आहार गर्ने हो । तेस्रो तथा अन्तिम प्रहरमा प्रसाद ग्रहण गर्दछन् भने यो शुद्ध साकाहारी भोजन गरिन्छ । यस सप्तविधानुत्तर पूजाको संक्षेप्त स्वरूपमा आयुसाधन पूजा भनेर एउटा, सात तथा एक्काइस वटा तोर्मा राखी पूजा सम्पन्न गर्ने गर्दछन् ।

सप्तविधानुत्तर पूजाको महत्त्व:

नेपालको सबैभन्दा पुरानो बुद्धधर्म नेवा: बुद्धधर्म हो । नेपालको सबैभन्दा प्राचीन संस्कृति भनेको नै बौद्ध संस्कृति हो । अचेलसम्म पनि नेवारले बौद्ध संस्कृतिको निरन्तरता दिइ आएको पाइन्छ । वास्तवमा यो बौद्ध संस्कृतिको उपज वा यसको उद्गमस्थल नै नेपाल हो । यसकारण यो बौद्ध संस्कृतिलाई विश्वको प्राचीनतम संस्कृतिहरूमध्ये एक मानी आएको छ । नेवारले प्राचीन कालदेखि आआफ्नो जनजीवन बौद्ध संस्कृति हिसाबले परिष्कृत गरेर विकास गर्दै आएको पाउँदछौं नेवार बौद्ध संस्कृतिअनुसार भित्रभित्रै बोधिसत्व चर्या तथा तथागत चर्यालाई महत्त्व दिँदै लगेको पाउँदछौं ।

महायान बज्रयान धर्मअनुसार मानव जन्मको मूल उद्देश्य नै जगतका प्राणी मात्रका लागि कल्याण गर्ने हो । उनीहरूको दुःख आफ्नै दुःख ठानी आफूले सकेसम्म सबैको हित हुने कार्य गर्दै जाने र गराउँदै जाने अभ्यासरत भइ रहन्छ । यसैलाई बोधिसत्वचर्या भन्ने गरिन्छ । महायान बज्रयानीको मूलचर्या नै बोधिसत्व चर्यालाई मान्न सकिन्छ । यस पूजाको प्रभावले बौद्ध अनुयायीमा “अष्टमहाभय” (राजभय: राज्य सरकारबाट हुने समस्या दुःख भय, चौरभय:आफ्नो सम्पत्ति, धनमाल चोरी हुने डर भय, अकालमृत्युभय:कालगतिले मृत्यु नभै दर्घटना, आत्माहत्या तथा अरुबाट आफ्नो जिउज्यान लिन सक्ने भय, परचक्रभय:शत्रुपक्षबाट हुने हमला, पशु लगायत जिवजन्तुबाट हमला, छिमेकी इस्तमित्रबाट हानी नोक्सानी गर्न सक्ने भय, अग्निभय:आगोबाट आफ्नो जिउज्यान लगायत धनमाल सम्पत्तिमा हनु सक्ने भय, जलभय:वाढी, पहिरो, सुनामि लगायत वर्षा, नदि सामुद्रिक छालआदिबाट हुनसक्ने क्षति भय, नानारोगभय:विभिन्न रोगको दैवीप्रकोप सरुवारोगआदिबाट हुने भय, योगिनी महादशा अन्तरदशाभय: कुन्दलिमा देखाउने नवग्रहमण्डलबाट समयसमयमा आफूलाई खराबी हुने, हानी नोक्सानी हुने विघ्न बाधासम्बन्धी भयआदि) हटेर जाने तथा “सप्तवृद्धि” (आयुवृद्धि:मानिसको आयु लामो होस्, यसोवृद्धि:मानिसको असल कार्यको जस, प्रोत्साहन, सम्मान प्रशंसाआदि अभिवृद्धि होस्, जनवृद्धि:परिवारका सदस्यमा नयाँ जन्म भएर, विवाह गरेर, धर्मपुत्र लिएरआदिबाट संख्यामा वृद्धि होस्, धनवृद्धि:असल कर्मको प्रभावले धनसम्पत्तिमा अभिवृद्धि हुने, सन्तानवृद्धि:बच्चाबच्ची साखासन्तान लाभ हुने, कायवाकचित्त परिशुद्ध:शरीर, बोली तथा आफ्नो चित्त असल धार्मिक कर्म गर्नमा तल्लिन होस्, सदा सकारात्मक सोचले भरोस्, धर्मअर्थकाममोक्ष चतुर्वर्ग:धार्मिक कार्यमा सदा मन प्रशन्नहुने, धन सम्पत्ति दान धर्ममा लगाउन उत्सुक हुने मन पनि सदा सर्वदा दया, माया, करुणाको भावनाले सत्वप्राणीको उद्धार गर्ने कार्यमा सहयोग दिनेआदि) हुने कुराको प्रचार प्रसार गर्ने गराउने हो ।

भद्रचरी प्रणिधानधारणी पाठ गर्नाले प्राप्त पूण्यद्वारा यस दुःखको सागरमा दुविराखेका सम्पूर्ण प्राणीहरू सकेसम्म यथासिद्ध अमिताभ तथागतको सुखावती भूवनमा बास होस्, अज्ञानवस गरेका पापहरू नाश होस् । यस धारणी पाठको पूण्य फलहारा दशै दिशामा रहेका असंख्य प्राणीहरूलाई अनेक प्रकारले हित होस् । यस भद्रचरी प्रणिधान धारणीमा ६२ वटा श्लोकहरू छन् । यसको १२ औं श्लोकमा यस सप्तविधानुत्तरपूजाको सातै विधिविधानको बारेमा उल्लेख गरिएको छ । यस सप्तविधानुत्तर पूजाको माध्यमबाट सत्वको जन्म मरणको भवचक्र घुमिराखेको प्राणीलाई उद्धार होस्, दुःखबाट मुक्तहोस् भन्ने मूल आसय हो । जगत संसारको उद्धार होस् भनी पूजाको परिणामना गर्ने पनि महान छ । यस जन्मको दुःख, भय, अष्ट महाभय तरेर जाओस् । सप्तवृद्धि फल लाभ होस् भन्ने पूजाको लक्ष्य मान्न सकिन्छ । हरेक पूजा कार्य गतिविधि गर्दा विधि विधान बमोजिम जानेर बुझेर गर्न सकिएको खण्डमा भने त्यो असाध्यै प्रभावकारी हुनेछ । यस्तै बज्रयानी पूजामा पनि विभिन्न पूजाक्रियाहरूमा बौद्धधर्मका शीलपालना, आआफ्नो जीवनका नैतिक तथा व्यवहारिक शिक्षाहरू पनि लुकेको हुनेछ (शाक्य, वि.सं. २०५४) । कुनै विशेष विधिविधान बमोजिम ती व्यवहारिक शिक्षा सहित ग्रहण गरी यस सप्तविधानुत्तरपूजा गर्न सकिएको खण्डमा अझ उच्चस्तरको पूजा हुनेछ । विभिन्न बौद्ध बज्रयानी पूजाहरूमध्ये यस सप्तविधानुत्तर पूजाको आफ्नै मौलिक प्रक्रिया तथा शिक्षाप्रद बौद्ध अभ्यासहरू समावेश भएको छ ।

सप्तविधानुत्तरपूजा हुने स्थानहरू:

यो पूजा कुनै बुद्ध, बोधिसत्व, तारा, देवता, चैत्य, देवालय, महाविहारका गन्धकुटदेवता, चार विभिन्न करुणामय लोकेश्वरको स्थान जनबहाल, बुद्धमति, नाला, चोभारआदि धार्मिक स्थलमा गरिन्छ । यसको साथै पद्मपाणी लोकेश्वरको रथयात्रा तथा आर्यावलोकितेश्वरको रथयात्राको क्रममा यस रथको हरेक विश्रामस्थलमा बौद्ध अनुयायीहरूले बाटोबाटोमा नै सप्तविधानुत्तरपूजा आयोजना गर्ने गर्दछन् । ईतुम्बहालको तारा देवालयमा पनि सप्तविधानुत्तर पूजाको आयोजना गर्ने चलनछ । हरेक महिनाको अष्टमी, पूर्णिमा गुंलापर्वमा महिनाभरी, संक्रान्तिआदिमा क्वाछपालदेवता, चार ताराहरू, चार लोकेश्वरहरूका साथै यजमानका बासस्थान आदिमा पूजा आयोजना गर्ने गरिन्छ । बुद्ध जयन्तिलगायत बौद्ध अनुयायी श्रद्धावान व्यक्तिले आआफ्नो जन्मदिनमा पनि सत्वपूजाको आयोजना गर्ने गर्दछन् । यस्तो गुंलापर्व श्रावण महिनामा जनबहाल, तारादेवी इतुम्बहाल, स्वयम्भू चैत्य परिसर, बौलोचन तीर्थलगायत विभिन्न विहारहरूमा पनि महिना भरि नै यस सप्तविधानुत्तर पूजाको आयोजना गर्ने चलनछ । रोग, व्याधि, कष्ट लगायत अकाल मृत्यु भयसमेत हटेर जाने जनविश्वास रहेकोले कुनै विरामीको घरमा पनि सप्तविधानुत्तर पूजा गर्ने गर्दछन् । यस पूजा कुनै दीर्घरोगीको घरमा गर्दा पूजाको सात दिन भित्रमा यदि ती रोगीको रोग निको हुने भए क्रमशः निको हुँदै जान्छ । यदि सिकिस्त रोगीको रोग निको नै नहुने हो भने त्यसको मृत्यु पनि चाँडो नै हुने धार्मिक आस्था रहेको छ । यस सप्तविधानुत्तर पूजालाई हिमालयन बौद्ध धर्मावलम्बीहरूले पनि अति श्रद्धापूर्वक आस्था राखेर पूजा गर्ने गर्दछन् ।

सप्तविधानुत्तर पूजामा मद्यमाँस विनाको चतुरपाद बलिको पूजा:

यस पूजा आयोजना गर्ने बेलामा चतुरपाद बलिको स्थापना गरी पूजा गर्ने गर्दछन् । यो बज्रयानी पूजामा एक बेग्लै खालको बलिपूजामा गनिन्छ, यो एक मात्रै यस्तो मद्यमाँस विनाको बलिपूजा हो । यस चतुरपाद बलि पूजा यजमानको ईच्छा आकाँक्षा बमोजिम सप्तविधानुत्तर पूजाक्रिया गरुन्जेल निर्विघ्नका साथ पूजा सम्पन्न गर्न सकूँन, पानी, हुरी, परचक्र भयबाट सुरक्षा होस् भनी चतुर लोकपाल वा चतुर महाराजालाई सुरक्षाको

भावना गरी पूजा गर्दछ (बज्राचार्य, ने.सं.११३४) । यी चार लोकपालहरूमा विरूपाक्ष, विरुढक, (वैश्रवण) कुवेर, धृतराष्ट्र पर्दछ । यिनीहरूको आआफ्नो दिशा पूर्व, पश्चिम, उत्तर र दक्षिणमा राज गरेको लोकपाल परिचित बौद्धधर्मका धर्मपाल पनि भन्ने गरिन्छ । बज्रयानी बौद्ध गुह्यपूजा क्रियामा यसको अती महत्त्वपूर्ण कार्यभारका साथ पूज्ने गर्दछ । बज्रायानी गूह्यादि गूह्यपूजाको सञ्चालनको क्रममा चाहे हिमाली भेगका बुद्ध पूजाक्रिया अभ्यासमा होस् या त चाहे नेपालमण्डलको बुद्ध पूजाक्रिया अभ्यासमा होस् यी चार दिक्पालहरू सर्वप्रथम स्थापना गर्ने गर्दछन् । यसको स्थापना बेगर कुनै पनि गुह्यादि गुह्य पूजा सञ्चालन गरिदैन ।

सप्तविधानुत्तर पूजामा स्थापना गरिने विभिन्न विषयवस्तुहरूको दर्शन:

पूजा स्थलमा स्थापना गरिने वस्तुहरू पनि ती पञ्चज्ञान, पञ्चमहाभूत पञ्चस्कन्धका प्रमाण स्वरूप प्रतीकका रूपामा (गुलुपा) सुपिण्डपात्र, धूप, पुष्प, दिप, तिँचा(कचौरा) गन्ध, कुशुम, सुगन्धको तोर्मा रसको प्रतीक बनाइकन सजाउने गर्दछ । यसमा क्रमैसित सुपिण्डपात्र, देवा, तिँचा कचौरा र तोर्माको लाइनमा हुन्छ ।

सुपिण्डपात्र:

यस पूजामा सुपिण्ड पात्रको स्थापना बौद्ध दर्शनमा त्यागको भावना प्रतीक मानिन्छ । यस सुपिण्ड पात्रमा जो कोहिले कुनै वस्तु राखिदिनु दान हो । आफ्नो स्वामित्वमा रहेको वस्तु त्याग भावनाले राख्ने भयो । यस्तै यो पात्र पनि बौद्ध अभिषेक प्राप्त भिक्षु, भिक्षुणी, गृहस्थ भिक्षुले हो । त्यस सुपिण्ड पात्रमा राखिदिएको वस्तु सहर्ष स्विकार भयो भन्ने भावना पनि स्वतःस्फुर्त तिर समाउने व्यक्तिले गर्दछ । यस पात्रमा चामल भरिकन त्यसमाथि दाफ्स्वाँ (बेलीफूल) र दक्षणा राखि स्थापना गर्ने गर्दछ । यहाँ दक्षणा घमण्ड, अभिमान तथा सम्पत्तिको प्रतीक हो । दाफ्स्वाँ फूलहरूमध्येमा सर्वोत्कृष्ट फूल मानिन्छ । यसमा अन्नको प्रतीक चामल हो भने यो बेलीफूल बज्रयानी पूजामा नेपालमण्डल नागदहको प्रतीक कलश (कुम्भक) स्थापना गरिने पूजामा अनिवार्य स्थापना गर्नुपर्दछ । यस्तै बौद्ध बज्रयानी पूजामा कुनै पनि देवीदेवता सामु अर्घ, तर्पण, अभिषेक दिनु परेमा यो पुष्पको अनिवार्यता हुन्छ । यस बेलीफूलमा अझ दुवो मध्यभागमा घुसाइएको हुनु जरुरी छ । यो दुवो घाँसवर्गमा परे पनि सबैभन्दा बढी आयु भएको फार हो । त्यही सुपिण्डपात्रमा धूप बालेर राख्ने गर्दछ । यो धूप सुगन्ध जसरी जो कोहि सबैलाई मन पराउँछ, ठीक त्यसै गरी हामीसंग भएको ज्ञान सद्आचरण, सद्विचार, करुणा, दया रुपि शिक्षालाई सबै समक्ष पुर्याउन सकोस् भन्ने भाव हो ।

दीप:

यसको मुनि घ्युको दीप स्थापना गर्दछन् । दीप प्रज्वोलनमा अन्य तेल मान्य हुदैन । यसमा दूधजन्य घ्यू, बनसस्पति घ्यूको प्रयोग हुन्छ । तेलले वातावरणलाई प्रदुषित पार्दछ । दीप प्रज्वलन ज्ञानको प्रतीक ज्योति कुशलकर्मको उपयोग विगतका बुद्ध बोधिसत्वहरूले गर्नु भए अनुसार हामीले पनि ज्ञानको ज्योति फैलाउन सकोस् समता भावले प्राणीहरूलाई भावना गरी दीप बाल्ने गरिन्छ ।

तिँचा कचौरा:

यसको मुनि तल तिँचा (सानो कचौरा) स्थापना गर्दछन् । संसारका सम्पूर्ण प्राणी जल विना जिवित रहन सक्दैनन् । यो अति महत्त्वपूर्ण वस्तु हो । यस कचौरामा शुद्ध जल राखिकन यसमाथि कुशुम पुष्प पनि

छर्किने चलनछ । यहाँ जलमा सुगन्ध कुशुम पुष्प बुद्ध बोधिसत्वहरूलाई मनपर्ने र उत्कृष्टता मानेर चढाउने गर्दछन् । हाम्रो भित्रि हृदयलाई पनि हामीले जसरी कुशुमसहितको कचौरा जत्तिकै शुद्ध बनाउन अकुशल कर्महरूबाट दूरी बनाइ राख्नु र मन प्रदूषित नबनाइ स्वच्छ जल जस्तै बनाइराखौं भन्ने दर्शन लुकेको छ । यदि मन प्रदूषित भयो भने हामीले गर्ने सबै कृयाकलाप कर्महरू कार्य पनि प्रदूषित हुनेछ ।

तोर्मा:

यसको ठीक संगै मुनि तोर्मा बनाइकन लहरै स्थापना गर्ने चलनछ । तोर्मा रसको प्रतीक हो । यसको निर्माण गर्दा नरिवल, मिस्री, सखर, मह, घ्यू, गाईको दूध, छोकरा, दाख र सातू मिसाइकन मुछेर बनाइन्छ । यी सबै वस्तुहरूको मिश्रणले छ प्रकारको रसहरूमध्ये कुनैमा मात्रै आसक्ति नगर्नु भनेर तोर्मा चैत्यको प्रतीक, बुद्ध तथा बोधिसत्वको प्रतीक तोर्मा बनाइन्छ । हाम्रो जिब्रोद्वारा मिठो नमिठो, मनपर्ने स्वाद मन नपर्ने स्वाद भन्ने राग, द्वेष र मोह उत्पन्न गराउने गर्दछ । हाम्रो मनमा मैत्रिभाव जागृत गराउन दया, माया र करुणाको भावनाले पूर्ण कोशिस गर्ने हो । यो सप्तविधानुत्तर पूजा विर्सजन गरे पछि तोर्मालाई प्रसादको रूपमा खाने चलन हिजो आजसम्म पनि चलिरहेको छ । यस सप्तविधानुत्तर पूजाको सिलसिलामा सुनको टीका, चाँदिको औँठी र आसन स्वरूप सेता कपडा प्रतीमा देवता, पुरोहित र यजमानलाई वितरण गरी बुद्ध बोधिसत्वहरूले जस्तै सबैलाई समताभाव राख्ने शिक्षा लुकेको छ । पूजाक्रिया सिलसिलामा पुरोहितले पञ्चबुद्धको हस्तमुद्रा लिइकन आफ्नो शिष्यलाई प्रदर्शन गर्ने गर्दछन् । यहाँ पञ्चबुद्धको पञ्चज्ञानको प्रतीक महामकुट(मुख:)पनि लगाउने गर्दछन् (बजाचार्य, वि.सं. २०५७) । हस्तमुद्रा सहित मानसिक पूजा गरेर देवदेवीहरूको वन्दना गर्ने गर्दछ । यसमा हरेक पञ्चध्यानी बुद्धहरूको हस्तमुद्रा १०८ पटक लिने चलनछ । यसमा बैरोचन प्रथम पुष्प, धुपा अक्षयोभ्य, दीप अभिताभ, गन्ध रत्नसम्भव र रस अमोघसिद्धिको ज्ञानका प्रतीक हुन् (बजाचार्य, वि.सं. २०७७) । पञ्चबुद्धको हस्तमुद्राद्वारा संसार अनित्य छ यहाँ खालि प्रतीत्य समुत्पाद र हेतुप्रत्यय सिद्धान्तको कारणले हरेक वस्तुको निर्माण उत्पन्न र विलय हुने हो भन्ने शिक्षा हस्तमुद्राको माध्यमबाट बुद्धधर्मको ज्ञान शिष्य माभ्र प्रस्तुत गर्ने गर्दछ । यही कारण बौद्ध अनुयायहीरू माभ्र यो पूजा प्रचलित र आस्थापूर्वक पूज्ने गर्दछ । चैतदर्शै जात्रा पर्वमा पाटनको पद्मपाणीलोकेश्वर रथयात्रा तथा काठमाडौँको आर्यावलोकितेश्वर रथयात्रा बेलामा पनि हरेक विश्रामस्थलमा बौद्ध अनुयायहीरूले १०८ दीप प्रज्वलन तथा सप्तविधानुत्तर पूजा आयोजना गरिराखेको देख्न पाउँदछौं । यी दीप प्रज्वलन सक्षेप्त सप्तविधानुत्तर पूजाको भावना गरेको भयो । यसका साथसाथै रत्नमण्डल प्रतिमा देवतालाई चढाउने गर्दछ । यस रत्नमण्डल संसारका सम्पूर्ण रत्न, धन सम्पत्तिको प्रतीकको रूपमा २१ मुठ्ठी चामल कुनै थालमा राखी देवता सम्मुखमा चढाउने चलनछ । यसमा चाँदिको कमल पुष्प सहित देवताको सम्मुखमा राखिकन अर्घ तर्पण दिने गर्दछन् । नेपाल बौद्ध संस्कृति संरक्षण केन्द्रद्वारा मानव कल्याण र विश्वमा शान्ति कामनार्थ महामानव सिद्धार्थ गौतम बुद्धको जन्मस्थलो लुम्बिनीमा नेपाल सम्बत १९९९, १९२० र १९२१ मा ३६६ पटकसम्म सप्तविधानुत्तर पूजा सम्पन्न गरेको थियो ।

निष्कर्ष:

सुपिण्डपात्र, दीप, (तिँचा)कचौरा र तोर्मामा पुष्प, धूप, दीप, गन्ध र रसआदि गरी पञ्चतारा देवताको नाम मिलाएर पूजा गरिन्छ । यसमा वन्दना नमस्कार गर्दछु, पूजना पूजा गर्दछु । पापदेशना जानी नजाकिन गरिएको कुनैपनि भूल चुक हुन गएमा क्षमायाचना गर्न चाहन्छु भनि प्रायश्चित्त गर्ने हो । सबै जनहित हुने कार्य कल्याण हुने कार्य गर्ने अनुमोदना असल कामना गरी अग्रसर भइ राख्छु भन्ने हो । यो बुद्ध

बोधिसत्त्वहरूले मेरो यजमानलगायत सम्पूर्ण सत्त्व प्राणीलाई दया, माया, करुणा राखेका सत्धर्मको कार्य गराउनु होस् भनी अध्येषणा असल कर्मप्रति हर्षित हुने काम हो । यस सप्तविधानुत्तर पूजाको स्थापनामा प्रतीमा देवताको ठीक सामुन्ने हुनेगरी पुरोहित बस्ने गरिन्छ, भने यसको पनि ठीक बीचमा सङ्घमण्डलको स्थापना गरिन्छ । पूजाको अन्त्यमा गुरु पुरोहितले हस्तमुद्राको माध्यमद्वारा शिष्यलाई भवचक्रको निरन्तरता, अनित्य, हेतुप्रत्ययको सिद्धान्त तथा प्रतीत्यसमुत्पादको ज्ञान दिने बेलामा शिष्यहरूले अष्टाङ्ग प्रणाम, पञ्चाङ्ग प्रणाम, दण्डवत, नमस्कारआदि अभिवादन गराउने गर्दछ । यस सप्तविधानुत्तर पूजाको सिलसिलामा पुरोहित सबैले पञ्चबुद्धको प्रतीक भएको पञ्चमहामकुट पहिरिकन पञ्च तथागतको हस्तमुद्रा लिने गर्दछ । यो संसार अनित्य यहाँ सम्पूर्ण वस्तु प्रतीत्यसमुत्पादको नियम सिद्धान्तको कारणले उत्पन्न तथा निस्पन्न अथवा विलय हुनेक्रम चलिरहेको छ, भन्ने शिक्षा शिष्यहरूलाई हस्तमुद्राको माध्यमद्वारा दिने गर्दछ । बौद्धधर्मको यो मूल दर्शन नै सप्तविधानुत्तर पूजामा समावेश रहेकोले यस पूजा देश विदेशमा समेत प्रख्याति पाएको छ । यजमान लगायत सम्पूर्ण प्राणीहरू कसैलाई पनि दुःख कष्ट नहोस्, रोग व्याधिबाट रक्षा होस्, अकाल मृत्युबाट विमुख होस्, सुखि होस् भनि कामना गर्ने गर्दछन् । यस सत्कर्म अनि सद्धर्मद्वारा प्राप्तभएको पुण्यसञ्चय गर्ने कार्य यजमानको साथसाथमा सदा सर्वदा लागि रहन सक्नु भनी पुण्य हित र कल्याण परिणामना पनि गर्ने गर्दछन् ।

सन्दर्भ सामग्री:

- आर्यतारा स्तुति भद्रचरी व धारणी. (२०५८). यें. (काठमाडौं). पल्पसा प्रिन्टर्स सबलगल्ली ।
- बज्राचार्य, सर्वज्ञरत्न. (२०५७). सप्तविधानुत्तर पूजा. काठमाडौं. न्यू नेपाल प्रेस नेपाल बौद्ध संस्कृति संरक्षण केन्द्र ।
- नेगी, थाकुरसेन. (२०१७). बौद्ध शास्त्रो मे सप्तविधा अनुत्तर पूजाका स्वरूप विवेचना. दूलर्भ बौद्ध ग्रन्थ शोध विभाग: केन्द्रीय तिब्बती अध्ययन विश्वविद्यालय ।
- बज्राचार्य, आशाकाजी. (१९९०). हर्षरत्नसप्तविधानपूजा. पलेस्वा. वर्ष २ ललितपुर: लोटस रिसर्च सेन्टर ।
- बज्राचार्य, दिव्यवज्र. (१९२६). आर्यगण्डव्यूह सुत्रम्. ललितपुर: लोटस रिसर्च सेन्टर ।
- बज्राचार्य, रविन्द्र. (२०७८). मानसिक पूजा: सप्तविधानुत्तर पूजा. शान्तिपुर अंक १०. बज्राचार्य क्लब ।
- बज्राचार्य, दिव्यवज्र. (१९४९). समन्तभद्रचर्या प्रणिधान. काठमाडौं: महायान बौद्ध समाज ।
- बज्राचार्य, बद्दीरत्न. (२०४०). सत्त्वपूजा हस्त मुद्रा ५७ सहित. काठमाडौं ।
- बज्राचार्य, सुमति. (२०७७). विशुद्धगु पञ्चस्कन्धत्र हे पञ्चबुद्ध. महायान बौद्ध समाज. सर्वज्ञप्रिन्टिग प्रेस ।
- बज्राचार्य, हीरारत्न. (२०५३). आर्यतारा पूजा विधि: काठमाडौं. शाक्य अफसेट प्रेस प्रा. लि. ।
- बज्राचार्य, बद्दीरत्न. (२०५७). न्हापायापिं प्रसिद्ध बज्राचार्यपिं: काठमाडौं: सिद्धि धर्महर्ष धार्मिक संरक्षण संस्था ।
- बज्राचार्य, विकासरत्न. (१९३४). सप्तविधानुत्तर पूजा: सेवा प्रिन्टिग प्रेस. काठमाडौं: नेपाल बौद्ध संस्कृति संरक्षण केन्द्र ।